

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՀԱՐԱԶԱՏ ՀԱՐԱՏՔԸ

ՅԻՍՈՒՍԻ ՄԱՍԻՆ

Ամերիկայի Մշակ թերթի սիւնակներու մէջ փրփ. Մ. Մինասեան, Յունուարի կիսուն, զոհացում տալու համար թերթին ընթերցասէրներէն միոյն փափաքին, «Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հարազատ հաւատքը Յիսուսի մասին» վերտառու թեամբ ժլ յողուածներէ բաղկացած երկար գրութիւն մ'ունի՝ ինչպէս յողուածին առաջին սիւնակներուն մէջ իսկ կը շեշտուի «չափազանց մեծ կարեւորութիւն մ'ունի հարցը»։ Զանի որ խորագրին ուսումնասիրութիւն մը, հիմնուած վարդապետական և պատմական տուեալներու վրայ, պիտի կարենայ լոյս մը սփռել երկար վիճուած խնդրոյ մը։

Թէպէտ այսպիսի ծանր և դժուարին հարցի մ'առջեւ, կը զգայ նա իր ուժին անբաւականութիւնը, մէկէ աւելի անգամներ խոստովանելով, թէ իր «անհատական միջոցները չեն թոյլատրեր, պահանջուած ժամանակն ու աշխատանքը նուիրել այսպիսի ուսումնասիրութեանց», բայց և այնպէս ասպարէզ կ'իջնէ իրրեւ եզրակացութիւն մը իր քրտնաշուն հետազոտութեանց, յատարարելով կանխապէս՝ թէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանանքը Յիսուսի մասին «Արմատապէս կը տարբերի այնքան Յոյն ու Լատին որքան Բողոքական եկեղեցւոյ դաւանանքէն»։

Դաւանաբանական այսպիսի ծայրայեղ խզում մը «Բողոք միւս ուղղափառ եկեղեցիներէ», պէտք էր անշուշտ պատմական զօրաւոր տուեալներու վրայ հիմնուէր, ոչնչացնելու համար, պատմական և դաւանաբանական այդ երկու եկեղեցի-

ներու դարաւոր յարաբերութեանց վրայ հիմնուած իրողութիւնները, և փրփ. Մինասեան այսպիսի արմատական բաժանման մը ի նպաստ, կը խոստանայ նոյնքան զօրաւոր փաստեր ներկայացնել մեզ, որոնք բոլորովին Զախչախիչ ըլլան այդ դարաւոր պատմութեան։ Լսենք թէ ինչ արժէք կու տայ նա իր փաստերուն. «Հոս մի քանի իրողութիւններ յառաջ պիտի բերեմ միայն, որոնք յստակօրէն և վճռականապէս կ'ապացուցանեն, ինչ որ պիտի ներկայացնեմ» և քիչ վերջը «Իրրեւ իմ կողմանէս տեսութիւն կամ ենթադրութիւն չէ... Անժխտելի ապացոյցներու վրայ հիմնած եմ իմ բոլոր հաւաստումներս այս մասին։ Պատմական ո՛ր և է լուրջ առարկութիւն կամ վէճ չէ կարող յարուցելու անոնց դէմ»։ Նիւթին հմուտ մասնագէտներու կողմէն միաձայնօրէն ընդունուած իրողութիւններ են անոնք»։...։ Եւ հուսկ եզրակացնելով, ո՛ր և է տարակուսի պատգային կը յորդորէ զմեզ «ստուգել թէ նման յայտարարութիւններ, անժխտելի իրողութեանց վրայ կը կենան կամ ոչ»։ Մաղթելով որ «շմարտութիւնը և մի միայն ճշմարտութիւնը թող ըլլայ վճիռ արձակող դատաւորը»։

Խնդրոյս աւագ կարեւորութենէն մղուած, կու գանք հաւաստելու որ փրփ. Մինասեան, Հայաստանեայց բոլորովին նոր եկեղեցի մը ստեղծելու նուիրուած, կը մոռնայ որ նոյն արմատական շեղումը կը հաստատէ նաեւ Քրիստոսի հիմնած և Առաքեալներու վարդապետած եկեղեցւոյ, ինչպէս նաեւ մեր ազգային եկեղեցւոյ Ս. Հարց, Լուսաւորիչներու, Մահակ-Մեհրպաներու դաւանանքին միջեւ։ Ահա այս եր-

1. Տճ՝ Միւի 1930, Յունուար 14 - փետրուար 25.

կու կէտերն են որոնց վրայ կ'ուզեմ զբաւել ընթերցողներուն ուշադրութիւնը: Մօտենանք ուրեմն այդ տուեալներուն և փորձենք թէ ստուգի յոտափորեմ և վճռակաւ նապէս կ'ապացուցանեն, թէ արդարեւ «անմիտոյի իրողութեանց վրայ կը կենան»:

Ինչ է զոր փրօֆ. Մ. Մինասեան ուզած է ապացուցանել Մշակի երկար սիւնակներուն մէջ. պիտի ըսենք նախ, որ նա մեծապէս կը շեղի յօդուածի վերտառութենէն, դաւանարանական ինդըէ մը աւելի, ընկերային հարց մը յօդուածին վախճան դնելով, մղուած թերեւս ազգային ներկայ կացութենէն, Հայաստանի և գաղթականութեանց մէջ ապակեղերնացման դիմող, և օր օրին ազգին օտարացման և բնաջնջման սպառնացող աղէտին ի տես: Բայց թէ որքան ապօրինի է, նպատակի օրինաւորութենէ եզրակացնել նաեւ միջոցներու օրինաւորութիւնը, զայն լաւ գիտեն ընթերցողները:

Փրօֆ. Մ. Մինասեան, Բ յօդուածով իբրեւ նախապատրաստութիւն, կը պարզէ մեր առջեւ Պօղոս Սամոստացւոյ վարդապետութիւնը Յիսուսի մասին, հակադրելով զայն ուղղափառ վարդապետութեան հետ. քանի որ ան, ըստ Փրօֆեսորին, կը ներկայացնէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տիպոր դասականը, նշանակենք անոր զըխաւոր կէտերը. 1. Յիսուս սոսկ մեղանչական մարդ մ'էր. 2. Նա իր անձնական կամքին զօրութեամբ և Ս. Հոգւոյն ներգործութեամբ, նուաճեց մեղքը և ապրեցաւ անմեղ կեանք մը. 3. Այս աստուածանուէր կեանքին շնորհիւ, Յիսուսի կամքը աստուածային կամքին հետ կատարելապէս համերաշխ կ'ընթանար, նոյնա՝ նալու աստիճան: 4. Ի Յարդաւան Մկրտտոսեան ատեն Ս. Հոգւոյն իմամբ ընտրուեցաւ ան ըլլալու, Որդի Աստուծոյ, Գրիստոս, Փրկիչ:

Նման քրիստոսաբանութեան մը հետեւանքներն յայտնի են. որքան ալ անձնական կամքը զօրաւոր ըլլայ և Սուրբ Հոգւոյն ներգործութիւնը ազդու, այդ սոսկ մեղանչական բնութիւն ունեցող անձը,

սկզբնական մեղքէ ազատ չէր կրնար Ձեռք բերսուն տարուան շրջանին, որ կանխեց Յորդանանու Մկրտութիւնը, քանի որ «ի Յորդանան Մկրտութեան ատեն Ս. Հոգւոյն իմամբ, ընտրուեցաւ ան ըլլալու Որդի Աստուծոյ, Գրիստոս, Փրկիչ» և մասնաւորապէս յօդութեան շրջանին, յորում անձնական կամքի շուրջ անգամ գոյութիւն չունէր: Եւ դարձեալ, նման աստուածացում մը չէր կրնար երբեք անձնաւորապէս փոխել այդ սոսկ մարդը, յորդին Աստուծոյ, այլ պարզապէս Որդեգրութեան տիտղոս մ'էր որ կ'աւելնար նախկին բնութեան վրայ: Եւ արդէն այս եզրակացութեան ատաջորդած են վերոյիշեալ դաւանական սկզբունքները զՓրօֆեսոր Մ. Մինասեան, որ մէկէն աւելի անգամներ կը յայտարարէ թէ Հայաստանեայց եկեղեցին զՅիսուս ոչ թէ Որդի Աստուծոյ, այլ պարզապէս Որդեգիր մը կը խոստովանի:

Այսպիսի քրիստոսաբանութիւն մը, թէ որքան կը հակասէ Նոր Կտակարանի յայտնի վկայութեանց և Առաքելական հաւատքին, ծանօթ է ամենուն. առ այս մեր նպատակէն չչեղելու համար, քանի մը վկայութիւններու յիշատակութեամբ միայն կը բաւականանանք Յովհաննէս Աւետարանիչ, իր աստուածաբանական ճառը կը վերջացնէ սա խօսքերով. «Եւ Բանն մարմին եղեւ և բնակեաց ի մեզ» և Պօղոսի թղթոց մէջ եւս կը կարդանք այս խօսքերը Յիսուսի մասին. «Որ ի կերպարան Աստուծոյ է, և ոչ ինչ յափշտակութիւն համարեցաւ զլինելն հաւասար Աստուծոյ. այլ զանձն ունայնացոյց, ըզկերպարանս ծառայի առեալ, ի նմանութիւն մարդկան եղեալ և կերպարանօք գտեալ իբրեւ զմարդ...» ուրեմն ի յաւիտեանց ի կերպարանս Աստուծոյ է, և ի ժամանակի գկերպարանս ծառայի առ, ունայնացնելով զանձն, և ոչ հակառակաբար. ինչպէս պիտի ըլլար եթէ աստուածացումը ժամանակաւ յետադասուէր մարդկութեան: Նմանապէս Նիկողոսեոսի հետ

1. ԹԻՎ. Ա. 14. — 2. ՓԵԼՎ. Բ. 5-9.

խօսելով Յիսուս, կը վկայէ իր անձին հա-
մար. «Այնպէս սիրեաց Աստուած զաշխարհ,
մինչև եզրիդին իւր միածին ես»։ Այս
հարազատ որդիութեան իրաւունքն է, զոր
Յիսուս այնքան անգամներ կը բացատրէր
ու կը պահանջէր ժողովուրդէն. և այնպիսի
բացարձակ և վճռական շեշտով՝ որ ամէն
տարակոյս կը փարատէր. Հրեաները շատ
անգամներ յայտնած էին իրենց կատա-
ղութիւնը, եւ իրրեւ հայրոյիչ փորձած
էին քարկոծել զինքը, որովհետեւ «զանձն
իւր որդի Աստուծոյ» կոչած էր — Նոյնը
կը վկայէին առաքեալներն ալ, երբ թա-
փօր լեռնէն իջած ատեն, Յիսուս՝ հետ լսե-
լու ժողովրդեան կարծիքը իրեն մասին,
կը հարցնէր անոնց. «Իսկ դուք զո՞ ոք
ասէք զինչն թէ իցեմ»։ Պետրոս թարգ-
ման եղած ամենուն, կ'աղաղակէր. «Դու
ես Քրիստոսն Որդի Աստուծոյ կենդան-
ւոյ»։ և Յիսուս առաքելոց հաւատքը կը
հաստատէ, պատուիրելով անոնց, որ առ
ժամն ոչ մէկու յայտնեն զայն։

Յիսուսի այսքան վճռական և անսպա-
ման հաստատութիւնը, իր աստուածու-
թեան մասին, տարբեր կերպով չէր կրը-
նար հասկցուիլ նաեւ քահանայից և օրէն-
ուսոց վարդապետաց դասէն. որոնք տես-
նելով որ Նա լուսթեամբ միայն կը պա-
տասխանէր սուտ վկայութեանց. քա-
հանայապետը օրինական բանաձեւով մը
ըսաւ իրեն «Երդմեցութեանմ զքեզ յԱս-
տուած կենդանի, զի ասասցես մեզ՝ թէ
դու ես Քրիստոսն Որդի Աստուծոյ»։ և
երբ Յիսուս վճռական պատասխանող մը
կը հաստատէր թէ «դու ասացեր»։ ուր
այլեւս այլաբանութեամբ կամ որդեգրու-
թեան իմաստով ըմբռնելու կարելիութիւն
չկար, քանի որ զատաստանական քննու-
թիւն մը ըլլալով՝ յանուն Աստուծոյ կ'եր-
դուրեցուէր, անոր անուամբ՝ զոր այնքան
անգամներ իր Հայրը կոչած էր. և հաւա
զատաստանական ատեանը որ լու ըմբռ-
նած էր նման յայտարարութեան մը ուժը,
աղաղակեց, «հայհոյեաց... հայհոյեաց...»
և քահանայապետը պատուեց պատմուհանը,

որ ըստ օրինաց աստուածութեան զէմ ան-
լուր նախատինք մը կը նշանակէր։

Հոս դիտումնիս քրիստոսաբանութիւն
մը ընել չըլլալով, կը կնքենք Յովհաննու
աւետարանչին այս վերջին խօսքերով,
ուր ական յայտնի պիտի տեսնենք, որ աւե-
տարանագրութիւններն ու առաքելոց քա-
րոզութիւնները, ուրիշ բանի համար չէին,
եթէ ոչ Յիսուսի աստուածութիւնը ապա-
ցուցանելու, «Այլ այս, այնչափ ինչ գրե-
ցաւ, զի հաւատացէք եթէ Յիսուս Քրիս-
տոս է որդի Աստուծոյ»։ — Ահա թէ որ-
քան կը շեղի Փրօֆ. Մինասեան ճշմար-
տութենէն, ստեղծելով հայաստանեայց
եկեղեցի մը, որ կը հակասէ Քրիստոսի
հաստատած, առաքելոց և առաջին քրիս-
տոնից հաւատացած ու քարոզած եկե-
ղեցւոյն։ Հիմնադրատակ կործանելով, մեր
Հայրց այն սրբազան աւանդը, որ տարի-
ներու շրջանին, հանդիսացաւ ազգային յա-
ւիտեանական պարծանքը՝ առաջնութեան
սիսղոսով, որուն ջատագով կանգնեցաւ
դարուց ի դարս, այնքան մարտիրոսներու
արիւնը։ Բայց Փրօֆ. Մինասեան կը պնդէ,
թէ ունի պատմական անվիճելի փաստեր,
որոնց մասին ո՞ր և է կասկած կարելի չէ
յարուցանել. տեսնենք ուրեմն զանոնք ալ։

«Նշանակալից իրողութիւն մըն է, կ'ըսէ
Նա, մեր Նիւթին համար, սա պարագան,
որ Սամոստացի Պողոսը դատապարտող
եկեղեցական ժողովին կարեւոր մէկ ան-
դամն էր նաեւ կեսարիոյ հռչակաւոր եւ
պիսկոպոսը, Հրաշագործ Գրիգորը, որու
եպիսկոպոսութեան ատեն տեղի ունեցաւ
Գրիգոր Լուսաւորչի կեսարիա փախցը-
ւիլը»։ Փափաքելի է զիսնալ թէ ինչ նշա-
նակութիւն է որ կը տրուի զուտ պատ-
մական իրողութեան մը, որ ոչ մէկ կապ
ունի դաւանական խնդրոյ մը հետ. և եթէ
մասնաւոր նշանակութիւն մ'ալ ունի, բո-
լորովին հակառակը կ'ապացուցանէ։ Բայց

1. Յովհ. Գ. 16. — 2. Մատթ. ԺԶ. 13-17. — Մարկ.
Ը. 27-30. — Ղուկ. Թ. 18-21. — 3. Մատթ. ԻԶ.
63-66. — Մարկ. ԺԳ. 61. — 4. Յովհ. Ի. 31.

մենք ձգենք նման անհիմն ենթադրութիւնները, որոնք ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ, իդէալը զգացնելու:

Յարգելի յօդուածագիրը, երբորդ յօդուածով կը սկսի իր թէզիսն շատազովականը. բայց զժբախտաբար առաջին տողերէն կը ստիպուի խոստովանիլ, թէ Եդարուն արդէն « Բիւզանդական եկեղեցւոյ ազդեցութիւնը գերակշիռ դիրք մը ստացեր էին, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ » . այնու հանդերձ քաջորդը ապացոյցներ կը յուսալ գտնել: Այն անոնցմէ առաջինը, զոր՝ « Մեծ պահէրի ատեն կարացուած Շարականի մը մէջ Ս. Մարտիկոսի կողմէն գրուած կը կարդանք « ԶԻն մարդն նորոգելով Փրկիչն ի մկրտութիւն գալ այսօր, զի զապականեալ յեօրթիւն ջրով նոր գործեցէ, անապական զգեստ փոխարէն տալով մեզ » . անցորդարը ըսինք որ այս շարականը մեծ պահէր հետ ոչ մէկ կապ ունի, և կ'երգցուի Յայտնութեան ութերորդ օրը, որ նուիրուած է Յիսուսի մկրտութեան. իսկ հեղինակը, միգի ծանօթ աղբիւրներ, կ'ընծայեն զայն Մովսիսի Խորենացւոյն կամ Անանիա Շիրակացւոյն: Փրոֆեսորը այս տողերուս մէջ այնքան յայտնի ապացոյց կը տեսնէ, որ « Բացատրութեան չկառօտիք այս նախադասութիւնը » ըսելով կ'անցնի: Մինչ ընդհակառակն իրեն թէզիսն համար փաստ մը ըլլալէ աւելի, անոր հերքումն է. որովհետեւ « հին մարդը » Ադամ, հակադրուած է « նոր մարդոյն » որ է նոյն ինքն Յիսուս, ըստ առաքելոյն: Եր առաջնոյն բնութիւնը զգեցած՝ իր անձին մկրտութեամբ, որուն կարօտ չէր ամենեւին, կու գալ սրբելու մեր ապականեալ բնութիւնը, այսու հաստատելով մկրտութեան խորհուրդը. որպէս « զի զապականեալ բնութիւնս, որ է ըսել, մեր ապականեալ բնութիւնը, ջրով նորոգործեցէ անապական զգեստ փոխարէն տալով մեզ »: Արեւմտեան մկրտութիւնը անհատապէս իր բնութեան նորոգման համար չէր, այլ մեր սկզբնական և ներգործական մեղքը ապականեալ բնութեան համար: Այս մեկնութիւնը այնքան հարա-

զատ է վկայութեանս, որ եթէ Փրոֆեսորը շարականին նախորդ է յետագայ տունները, թիչ մը կարգացած ըլլար, պիտի հրաժարէր զայն փաստ մը ընտրելէ. այսպէս դատան մէջ կը կարդանք « Զքեզ որ հոգեով և ջրով մաքրեցեր զմարդկան աղտոյրս թիւն... » զ. տան մէջ « Զրով կիզու զմեղս մեր այսօր... » և զովացուցանէ զայնարհաստուածային ջրով: և վերջին տան մէջ աւելի եւս յայտնի հակադրութեամբ մը « Մկրտի Գրիստոս և սրբիւն ամենայն տառաւածք... » :

Երկրորդ ապացոյցն ալ լաւագոյն բախտի չէ արժանացած. առած է զայն Եղիշէի « Ի մկրտութիւն Գրիստոսի » ճառէն, այս խօսքերով. « Հոգին աղանաւեհերպ տեսեալմը զապականութիւն արարածոց վերստին հրաշագործեաց » . . . » և իսկոյն Փրոֆ. Մինասեան. մեծ յաղթանակի գահունակութեամբ կը յաւելու « Այսպէս Եղիշէ Յիսուսի Աղամական մեղսակոտն մարմնոյն մկրտութեամբ, վերստին հրաշագործութիւն կը յայտարարէ » . բայց բնական է որ՝ այս անգամ ալ պարտապէս տուած ցանցը պարապ կը ժողովէ, վասն զի այդ հրաշագործութեան ապականութիւնը ոչ թէ Յիսուսի էր, այլ տրարածոց, որուն յոգնակի ձեռն իսկ կը մատնանշէ զայն. և եթէ ընթերցումը երկու տող վերէն սկըսուէր կասկածն անգամ պիտի չզոյանար, վասն զի յայտնի պիտի տեսնուէր հակադրութիւնը. « Արդ ի սկզբանն շրջէր Հոգին Սուրբ ի վերայ ջուրց, առ ի յորինել զտարի տարարածոց, զոր կոխածոց նախանձաւոր թշնամին: Աստ Հոգին աղանաւեհերպ տեսեալմը զապականութիւն տառաւածոց վերստին հրաշագործեաց »: Որքան փափաքելի էր, թիչ մը աւելի լրջութիւն յօդուածագրիս կողմանէ վկայութեանց հանդէպ:

Դրանապէս կը մեղանշէ Նա, երբ ուզածին պէս կ'եղծանէ և կը կրճատէ վկայութիւնները, երբ հակառակ փաստ մը կը

1. Տես Մատենադրութիւնք Եղիշէի. « Ի մկրտութեան Գրիստոսի » . էջ 228. Ի վեհապետի 1898.

տեսնէ անոնց մէջ, ահա ական յայտնի օրինակ մըն ալ: Եղիշէի նոյն ճառէն բերելով ուրիշ հատուած մը եւս, յորում՝ խոսացած կը տեսնէ Մկրտութեան աստեղ, Ս. Հոգւոյն իշմամբ, Յիսուսի բնութեան մէջ կատարուած հրաշագործութիւնը. ահա հատուածը «Աստուած է Գրիստոս աստուածացոյց և զՅովհաննէս... Այլ մի հիացուցէ զքեզ ասացեալըք եթէ աստուածացոյց զՅովհաննէս, որ և զիս աստուածացուցէ, ըստ այնմ...»։ հարցնենք նախ Փրոֆ. Մինասեանին, որ բառերուն մէջ է արդեօք, այդ խոսացած ճշմարտութիւնը. մինչ իրականին մէջ իր մտքի սեւեռումն է, և ոչ ուրիշ բան. և երկրորդ թէ ինչ իրաւամբ կը կրնատէ վկայութիւնը, դրծելով հարազատութեան, ճիշդ հոն, ուր վճռական հարուած մը կու տայ իր մոտացածին եկեղեցւոյն և դաւանանքին, ահա վկայութիւնը ամբողջութեամբ. «Աստուած է Գրիստոս, աստուածացոյց և զՅովհաննէս. Գրիստոս յեռարեամբ, իսկ Յովհաննէս ըստ նորին: Որպէս է Որդի Աստուծոյ ըստ յեռարեան Աստուծոյ, իսկ Յովհաննէս և որ ըստ նորա՝ հաւատովք որդիք ըստ շնորհաց. Այլ մի հիացուցէ զքեզ...»¹:

Հիշեցորդը դարէն վերջ կը գտնենք զմեզ ժիւ. դարու կարկառուն դժմեքերէն միայն Ս. Ն. Շնորհալոյս դիմաց, որուն ըով Փրոֆեսորը կը յուսայ գտնել կորուստեան ջատագով մը իր դատին. բայց որքան մեծ կ'ըլլայ յուսահարութիւնը, երբ վկայութեան մը ինդատիւրուած մեկնութեան դէմ, կը գտնէ հայրապետիս անթիւ վկայութիւնները. և անոնցմէ մին միայն յիշելով, կ'եզրակացնէ՝ բանաբանով գինքը իրեն ֆաղկեղոնական մը, և կը վերջացնէ սա խօսքերով, որոնք իր անձին իսկ դատապարտութիւնը կը ստորագրեն. «Միւս ըստի և Եղիշէի կողմէն Յիսուսի մկրտութեան ընծայուած հրաշագործ փոխակերպութեան հետքն անգամ չէ մնացած Շը-նորհալոյի ներկայացուցած հաւատքին մէջ. ի ձեռն անապական էր Յիսուսի մարմինը և մկրտութեամբ փոփոխման կարելիութիւնն անգամ չկար այլ եւս»։ — Մենք

պիտի յիշեցնենք Փ. Մինասեանի, որ ուղղափառ եկեղեցին, երբ կը խօսի Յիսուսի Աղամէն առած մեղանշական բնութեան վրայ, մարդկային բնութիւնը առանձին առնուած կը նկատէ, և եթէ կարելի է այսպէս բացատրել, նախ քան աստուածային բնութեան հետ միանալը, կամ լաւ եւս՝ ըստ որում Աղամայ որդի. և այս իմաստով կը զործածէ հայրապետս իր առաջին վկայութեան մէջ, ինչպէս յայտ է ամբողջութենէն:

Թերեւս նոր ապացոյց մը գտնալու յոսով, Փրոֆ. Մինասեան կրկին կը վերադառնայ Դ յար, Ազատականգեղոսի մէջէն որսալու երկու վկայութիւններ, որոնք զրեթէ բառ առ բառ նոյն ըլլալով, կը ներկայացնենք անոնցմէ առաջինը. «Եւ Նա (Յովհ. Մկրտիչ) ետ զըհանայուսութիւնն զօծութիւնն և զմարգարէութիւնն և զժառանգութիւնն ցճէրն մեր Յիսուս Գրիստոս»:

Այս երկու հատուածներէն կ'եզրակացնէ յօդուածագիրը, թէ ըստ Լուսաուրչի, Գրիստոս ճշմարիտ Աստուած չէր, քանի որ մարդկեղէն արարած մը աղբիւրն էր իր ճառանայութեան. բայց նման եզրակացութիւն մը կարեկցութեան արժանի է, քանի որ ինքն իսկ կը խոստովանի, թէ Ազատականգեղոսը առջեւը չէ ունեցած, տեսնելու համար թէ որքան կը հակասէ այդ մեկնութեամբ, նոյն զրքի մէջ, Գրիգոր Լուսաուրչի ընծայուած վարդապետութեանց: Մենք առանց այդ վկայութեանց դիմելու, շարունակենք այդ հատուածին ընթերցումը, գտնելու համար անոր հարազատ մեկնութիւնը, թէ Գրիստոս լուսնի է և աղբիւր այդ ամէն շնորհաց: «Եւ կատարեցաւ մարգարէութիւնն Յակովբայ՝ յասելն առ որդիս ազգին իւրոյ թէ մի պակասեցէ պետութիւն իշխանութեան, մինչեւ եկեսցէ այն, որոյ իւր է բազառութիւն»։ Ուրեմն ուրիշէն առնելու պէտք չունենք. և քիչ մը վար. «Եւ այսպէս մի

1. Պատմաբանութիւն Եղիշէի, էջ 232, և Վեհապէս 1838. — 2. Ազատականգեղոս, էջ 320-21, վեհապէս 1862:

ըստ միողջ եկեալ աւանդութիւնն մինչեւ ցեղովհաննէս, և Յովհաննէս ետ զառանցե պահետիս Տեսա՞ն իրոյ»:

Եննդեան և յայտնութեան տօնախմբութիւններէն բերուած փաստերն ալ, չեն կրնար արժէք մը ունենալ, վասն զի Դեկտեմբեր 25ի ծննդեան տօնը, արեւմուտքի մէջ նոյնքան հնութիւն ունի, որքան աւրեւելքի մէջ Յունուար վեցինը, որուն միացած էր նաեւ ծննդեան տօնը. երկուքն ալ Դ դարուն սկիզբը: Իսկ Յովհաննէս Մկրտչի, հնագոյն ժամանակներէ ի վեր Հայոց քով տօնութիւնը, անոր նշխարաց փոխադրութեան հետ միացած էր, որուն հետ կը տօնուէր նաեւ Աթանազիոնէս եպիսկոպոսը: Ետ մը Մարտիրոսեան տօնուած են, մի քանի տէրունական տոներէն առաջ. բայց ինչ Քրտեանք անկէ:

Փրոֆ. Մինասեան, թերեւ իր նախորդ ապացոյցներու փայլէն շլացած. . . ձախ ու աջ վճիռներ կ'արձակէ, և ամէն տեղ իր մտքի սեւեռումները տեսնելու մարմաւ ջով, պատմական զէպքեր կը հաստատէ ու կը մերժէ, առանց ո՛ր և է փաստի: Մենք կը ձգենք զինքը իրեն մոացածին զառանցանքներով միւլթարուիլ, և միայն մի քանի հատին կը պատասխանենք, որոնց յօդուածագիրը մասնաւոր կարեւորութիւն մը տրւած է:

Բարկէն կաթողիկոսի «Թուղթ Հայոց ի Պարսս առ ուղղափառ» երկու նամակներու մէջ ֆ. Մ. կ'եղազէ գտնել հարազատ աղբիւրը իր զաղափարած «Հայաստանեայց հատորին», և իրաւամբ, զի ըստ առածին չնաշխարհուած պտուղը միշտ աւելի համեղ է, քանի որ բախտը չէ ունեցած նա տեսնելու զանոնք, և միւս կողմանէ յայտ հայազէտ ֆ. Մարկէն ալ իրեն համակարծիք կը գտնէ. — Մենք նամակի մի քանի հատուածներով պիտի ցուցնենք թէ որքան անհիմն են իրենց ակնկալութիւնները: Նախ ըսենք, պատգամաւորները Պարսկաստանէն էին և ոչ Պարսկահայաստանէն, ինչպէս կը փափաքի յօդուածագիրը, հետեւաբար նամակն ալ «ի Պարսս» գտնուած ուղղա-

փառաց ուղղուած. և Բարկէն Յունական բաժնին մէջ չէր որ կը նստէր, այլ «յԱյրարատ գաւառ. . . ի Դուին քաղաք, և կեալ հասին առ մեզ արք ոմանք. . . ի Տիգրանէ, և ի Գարսիկանէ և ի Վենարտաշիր նահանգէ»: Իսկ զբանէ Նիկիական հաւատք ունէին անոնք, ինչպէս կը վկայեն պատգամաւորները. «Էւ հաւատա ունիմք զայս ի նախնեաց հարց մերոց զճշմարիտ, երեք հարիւր տասն և ութիցն ի Նիկիա ժողովելոց»¹. ուրեմն Նիկիական հանգանակը առաջին անգամ Բարկէնէն չէր որ պիտի ընդունէին: Բայց այս սրբազան աւանդը սկսաւ եղծանիլ ապականիչ զայլերու ձեռքով. որոնցմէ մին էր նաեւ Պրոքս Սաւոստայի, Հայաստանեայց եկեղեցայ հիմնադիրը ըստ Փրոֆեսոր Մինասեանի! . . . — Կը պատմեն նաեւ նոյն պատուիրակները, թէ այս բուր չարեաց պատճառն էր. «Բարէ Ասորեստան կաթողիկոս, և այլ որ և պիսկոպոսք են Նեստորիանոսք»². որոնք այլ և այլ աղանդաւորներու վարդապետութիւններով խառնաբան մը շինած կը քարոզէին, և կը խաբէին ժողովուրդը, ըսելով. «Թէ Հռոմք և Հայք և Վիրք և Աղուանք՝ զնոյն կանոն և հաւատա ունին զոր մեքս ունիմք»³: Որոնց կը յայտարարէ Բարկէն կաթողիկոս իր թղթովը, թէ «ձանուցանեմք ձեզ եթէ Հռոմք, և մեք Հայք և Վիրք և Աղուանք զհայհոյութիւնս զայս ոչ ընկալաք և ոչ ընդունիմք և ոչ հաղորդիմք ոչ հաւատամք, այլ նշովեմք»: Եւ ընդհակառակն յականէ յանուանէ կը դաւանին Տիեզերական առաջին երեք ժողովները ու անոնց դաւանած հաւատքը: Նիկիոյ՝ որուն հանգանակը զրեթէ բառ առ բառ կը յիշատակուի թղթոյս մէջ, Եփեսոսի և Կ. Պոլսոյ ժողովները: Որոնց դէմ ֆ. Մ. իր սովորական քաջութեամբ, առանց ո՛ր և է փաստի կը վճռէ, թէ հայք երբեք չեն ընդունած անոնցմէ և ոչ մին, հակառակ դարաւոր պատմական ապացոյցներու, կո-

1. Գրք. Բրք. էջ 43, Թիֆլիս 1901. — 2. Տես նոյն. էջ 43. — 3. Անդ. էջ 45. — 4. Անդ. էջ 46.

չելով փաստացի ճշմարտութիւնները «Պարապ խօսքեր»!...

Մասնաւոր հրապոյր մ'ունին ֆ. Մ.ի համար, այն ամէն աղանդ որ Հայաստանի մերժակալ սահմաններու վրայ երեցած են, անոնց իւրաքանչիւրին փրոֆեսորը կարծես կ'ուզէր Դատաւորաց գրքին այն առակաւոր հրաւերը թէ «Եկ, Թագաւորեա ի վերայ մեր»։ Ռոն կը պատասխանեն այդ դժնիկները «Թէ արդարեւ օծանիցէք զիս Թագաւոր ի վերայ ձեր, եկայք ծածկեցաւ թուր ընդ հովանեաւ իմով»։ Արդարեւ կարեկցութեան արժանի ֆ. Մ. երբ ձգած մեր ազգային, կրօնական և զիտական արժանիքները, պարծանքի առարկայ կը փնտռէ Պաւլիկեանց Արեւմուտքի մէջ կատարած կործանարար դերին մէջ։ Եւ անուր ժպրհութեամբ մը կը յանգնի պղծել, մեր ազգային սրբութիւնները, նոյնացնելով Հայաստանեայց եկեղեցին Պաւլիկեանց չար աղանդին հետ։ Գրիգոր Լուսաւորիչն անգամ կոչելով Պատրիկեան մը։ Բայց չզարմանանք, վասն զի թիչ վերջ նոյնքան խանդավառութեամբ պիտի նայնացնէ նա Հայաստանեայց Եկեղեցին, Նորաաղանդ երողականաց, և կամ պիտի երթայ անոր ծագումը փնտռելու, Եփրատ—Տիգրիսի հովտին մէջ քնակող հնադարեան Սումեր—Աքադեան ժողովրդոց քով։ Փաստեր չփնտռենք իրեն քով, պատմական այնքան յայտնի ճշմարտութեանց դէմ արծակուած յախուռն վճիռներուն ի նպաստ, վասն զի «Նա ասաց և եղև, հրամայեաց և հաստատեցան»...։

Փրոֆ. Մ. իր տգիտութիւնը միայն կը հրապարակէ, երբ Նիկիական հանգանակին վրայ, իր գաղափարած Եկեղեցւոյ կողմանէ աւելցուած կը համարի մեր հանգանակին սա խօսքերը։ «Որով էստ մարմին հոգի և միտք և զամենայն որ ինչ է ի մարդ»։ մինչ նոյն բառերով կը գտնենք զայն արդէն Կ. Պոլսոյ հանգանակին մէջ, աւելցուած Ապոլոնարի չար աղանդին դէմ, որ կը մերժէր մարդկային հոգին և միտքը ի Գրիգորոս։

Իրբեւ եզրակացութիւն մը այս փառա-

ւոր ապացոյցներուն!... որոնց այժեջը մեզի ծանօթ է արդէն. ֆ. Մ. աստուածարանի մը շէշտով, Գրիգորոսի մարդկային բնութեան անմեղանչականութիւնը պաշտպանող ուղղափառ վարդապետութեան դէմ կը գիւնուի, կոչելով զայն «անելի ստորիս մը, որ հազար հինգհարիւր տարիներէ ի վեր զՅիսուս մարդկութեան կը ներկայացնէ կեղծ դիմակով!...» մինչ «Յիսուս ըստ մերս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հաւատքին... մահիսանցոյ մարդուն քոյր ծառագակուն ցանկարիւնէն իմով ու կիրքերով օծուած միակ էակ մըն էր»։ Եւ բոլորովին յափշտակուած, իր տեսութեանց մէջ. «Հոս է, կ'աղաղակէ, անոր մեծութեան գաղտնիքը, հոս՝ անոր մարդկութեան առաջնորդ փրկիչ ըլլալու հանգամանքը և հոս՝ անոր կարելի ամենաւելցուն աստուածայայտնութիւնը»...։ Ուր պիտի նախանձախնդրութիւն, թերեւ վասն Աստուծոյ, բայց ոչ ըստ Աստուծոյ և ոչ Աստուծով, վասն զի, մինչ ամէն ջանք ի գործ կը դրուի Յիսուսի մարդկութիւնը փրկելու, բարդելով անոր վրայ մարդկութեան ամենէն աւելի ամօթալի կրքերն ու ցանկութիւնները, որոնք պարզաբար սկզբնական մեղաք հետեւանքներն են մեր մէջ բոլորովին ոտնակոխ կ'ըլլուի աստուածութեան իրաւունքները, շնորհելով միայն Որդեգործեան տիտղոս մը, հիմնայաթակ ընելով փրկագործութեան խորհուրդը։ Բայց, ձգենք մենք ասոնք, յորում մէն մի պատգամ կամ վճիռ մէյ մէկ հայհոյութիւններ են, քանի որ դիտմախա աստուածարանական տեսութիւն մ'ընել չէ, և բաւականանանք հարցումով մը միայն, ցուցնելու համար, թէ որքան անտեղի և մոլար է նման դաւանանք մը։ Մեղանչելը և մեղանչականութիւնը, մարդկային բնութեան այնքան էական մաս կը կազմէ արդեօք, որ առանց անոր մարդկային բնութիւնը անկատար ըլլայ, ինչպէս կ'ուզէ

1. Գրիգոր Գառաւորաց, Թ. 14։ — 2. Տես Հանգանակ Հաւատք, էջ 26—32. 2. Յովսէփ Գաթերեան, ի վիճեաւ 1891։

եղրակացնել յարգելի յօղուածագիրը Յիսուսի համար. եթէ այո՛, ուրեմն Աղամ մեղանչելէ վերջ աւելի կատարեալ էր իր բնութեան մէջ քան առաջ, ուրեմն որքան մեղանչէ ոք, այնքան կատարեալ է. ուրեմն փրկագործութեան խորհուրդը հակասութեանք բոյն ի, քանի որ՝ կը զինէ զմեզ մեր բնութեան դէմ՝ Ահա Փ. Մ. ի ստեղծած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հաւատքին ճշմարիտ եղրակացութիւնը:

Եղրակացութիւն մը, որմէ խուսափելու համար թերեւս կը հարցնէ նա ինքնիրեն, թէ նման քրիստոսաբանութեան մէջ, ո՛ր կը ֆիայ արդեօք Յիսուսի աստուածութիւնը. և զարմանալի սրատեսութեամբ, որ յատուկ է իրեն միայն, կը գտնէ նորէն «Արամատական տարբերութիւններէն» և դժուարին չէ անշուշտ նման արմատական տարբերութիւններ տեսնելը, կըր իրաւունք կը համարուի, մեր ազգային դաւանանքը և պատմութիւնը եղծելէ վերջ, նոյն եղծարար ձեռքը խառնել նաեւ օտար դաւանաբանութեանց և պատմութեանց մէջ, փոփոխելով զանոնք ըստ կամս, երբ անոնք իր գործին չեն զար կամ հակառակ փաստեր են Հետաքրքիր էինք զիտնալու թէ յարգելի Փրոֆեսորը ո՛ր արդեօք հանդիպած է թէ «Ուղղափառ դաւանաբանութեան համեմատ, աստուածային և մարդկային բնութեանց իրական միանշնան (հասկնանք միացում) մը տեղի չունեցաւ Յիսուսի անձին մէջ, այնպէս որ խաչին վրայ բարձրացող Յիսուսի անձնէն զատուած գացած էր, անոր մէջ ապրող և զօրծող աստուածային մասը»: Միթէ կ'անգիտանայ Փ. Մ. որ մի և նոյն այս Յուսնա—Հոռոմէական ուղղափառ եկեղեցին էր որ 381ի Կ. Պոլսոյ ժողովքին մէջ, Ապոլլինարի դէմ վճռեց Քրիստոսի կատարեալ մարդկութիւնը. 431ի Եփեսոսի ժողովքին մէջ, Նեստորի դէմ, որ ի Քրիստոս կը զնէր աստուածային և մարդկային անձն, դաւանեցաւ ի Քրիստոս, աստուածային և մարդկային բնութեանց միութիւնը ի մի անձն իսկին. և 451ին Քաղկեդոնի մէջ

ընդդէմ Եւտիքի, որ կ'ընդունէր մէկ բնութիւն միայն ի Քրիստոս, խոստովանեցաւ երկու բնութիւն ի մի անձն Քրիստոսի:

Չզարմանանք Փրոֆեսորին նման եղրակացութեանց վրայ. որոնք շատ ընական են, քանի որ նա ձգած դաւանական և ազգային պատմութեան ականակիր և հարազատ աղբիւրները, Նոր կտակարանն ու մեր Ս. Հարց գործերը, կը փոխանակէ զանոնք խորոցականաց աստուածաբանական բառարաններով ու Փ. Կոնիքերի «Քանալի ճշմարտութեան» թոնտրակեան աղանդաւորներու մէկ գրութեան հրատարակութեան հետ, ուր յարգելի հրատարակչին բոլոր ջանքը եղած է, անձնական տեսութիւններով, Հայոց եկեղեցին Որդեգրական ցուցնել:

Եւ ստուգիւ. Փ. Մինասեանի այս երկար յօդուածաշարքի ընթացքին, դժուարին է հանդիպիլ վկայութեան մը որ հարազատ աղբիւրէն առնուած ըլլայ, և այդ չէ՛ արդեօք Փրոֆեսորին մաղթանքը, երբ ցաւ կը յայտնէ, որ ամենուն մերձենալի չէ եղած Փ. Կոնիքերի այս ոսկեղենիկ մատենանք...:

Այս է ուրեմն Պարոն, այն ճշմարտատիրութիւնը, որուն կեղծ դիմակին ներքեւ կը կարծէր ծածկել ստութիւնը, եղծանելով, խեղաթիւրելով և պղտորելով յայտնեալ և պատմական ճշմարտութեանց ականյայտի աղբիւրները, թերեւս կ'անգիտանաք, և այդ իսկ մեծագոյն դատասարտութիւնը չէ՛, որով կը հրապարակէք ձեր տգիտութիւնը:

Բայց միթէ կ'անգիտանաք և կը մոռնաք նաեւ, ձեր յօդուածին նախորդ սիւնակներու մէջ կրկնած ու երկնած վճիռները, որոնց մէջ ուրանալով Յիսուսի ճշմարիտ աստուածութիւնը, որդեգրութեան տիտղոսով միայն կը գոհանայիք. կրկնելով միշտ, թէ «Ինչ որ Եղիշէ կ'ըսէ սուրբերու Աստուած անուանակոչութեան մասին... ձիշդ այսպիսի իմաստով մըն է միայն որ աստուած կը կոչենք զՅիսուս». և հիմա զարմանալի պարծենկոտութեամբ մը, մի միայն ձեր մտացածին եկեղեցւոյն յատուկ

կը համարէր սրբասացութիւնը «որ իս-
չեցարով»։ Թերեւս Յիսուսի աստուածու-
թիւնը ուրացած ըլլալնուդ համար!...

Գրուեթեան վերջին երեք յօդուածները,
չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ, Ս. Գրքի
անսխալականութեան վրայ կը դառնան,
որ մեր նիւթէն դուրս ըլլալով, այսչափ
միայն պիտի ըսենք, որ հոս եւս, իրրեւ
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետու-
թիւն ներկայացուածը, մեզի շատ ծանօթ
նորոգականաց վարդապետութիւնն է. և
ցուալին այն է՝ որ կ'անգիտանաց հոս ևս
թէ ուղղափառ եկեղեցին ինչ կը հասկնայ
Ս. Գրքի անսխալականութիւն ըսելով։

Ահաւասիկ այն բացարձակ ճշմարտու-
թիւնները, որոնք «Աթոխտիկ ապացոյց-
ներու վրայ հիմնուած էին, և պատմա-
կան ո՛ր և է լուրջ առարկութիւն կարելի
չէր յարուցուիլ անոնց դէմ»!... Թերեւս
դաւանական և պատմական ո՛ր և է հիմ
չունենալնուն համար։ Վասն զի, հակա-
ռակ որ յօդուածաշարքին, Ռողբականու-
թիւնը կը դասուի ուղղափառ եկեղեցի-
ներու հետ, իրականին մէջ Փրոֆեսորի
ջանքը ուրիշ բան չէ եղած, եթէ ոչ մի
անիւր բողոքական դաւանաբանութիւններ
իրար խառնելով, նոր եկեղեցի մը ստեղ-
ծել, և անոնց վրայ մի քանի պատմա-
կան դէպքեր ու վկայութիւններ անկապ
կերպով հոս ու հոն կցելով, իրաւունք հա-
մարած է կոչելու զայն «Հայաստանեայց
հորազատ եկեղեցի»։ Առ այս կը բաւէ մեզ
յիշել հոս, յօդուածին վերջին սխալակե-
րուն մէջ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Եղբայ-
րակցութեան կոյր որ ուրիշ բան չէ ան, եթէ
ոչ, կոչ մը ի Ռողբականութիւն։ Ըսենք սա
խօսքերը, որոնք Փրոֆեսորին սրտին հա-
րազատ արտայայտութիւններն են. «Երբ
Հայաստանեայց եկեղեցի, կ'ըսեմ, ոչ
միայն Առաքելական եկեղեցին կը հասկնա՛մ,
այլ նաև Առտարականը»։ Կոչելով այդ
երկուքը քոյր եկեղեցիներ!... Այս է
ահա Փրոֆ. Մինասեանի Հայաստանեայց
հարազատ եկեղեցին։

Եւ հոս կը կնքենք մեր այս համալոստ՝
ի սէր ճշմարտութեան դրոշմած տոհմու-

թիւնները. մաղթելով ի սրտէ, որ մի ան-
գամ ընդ միշտ դադրին նման յօդուածնե-
րու շարքը, կրօնական խնդիրներու մասին,
որոնք յօդուածագրին անունը վարկաբեկե-
լէն զատ ուրիշ նպատակի չեն ծառայիր։

Հ. Խ. ՎՐԹԱՆԿՍԵԱՆ

ՀԱՍՒՏՏԻ ՅԱՌԱՋԱՊԱՀԸ

Ո՛չ մէկ տարակոյս որ՝ ցուի ու արիւնի
մէջ գալարուող ու տանջուող մեր ցեղը, թէ՛
նախաքրիստոնէական եւ թէ՛ յետ քրիստո-
նէական շրջաններուն, իր պատմութեան եր-
կար էջերը փոթորիկներով, սաբաստիւնի մը-
րիկներով, աւերածով ու քիչ անգամ միայն
փառքի յիշատակներով լեցուց։ Ռազմա-
տենչ գաղափար սիրելի էր հեթանոս հին
Հայութեան. քրիստոնէութեան Մայր Հայ-
րենիքի մէջ մուտքը, մանաւանդ գաղափա-
րական նոր կրօնը իբր պաշտօնական կրօն
ընդունելու, ներշնչման անսպառ աղբիւր
մ'իղաւ, որուն առջեւ անհունօրէն տարա-
ծուող աւազանին մէջ, ցեղին բոլոր դիւցազ-
ները սրբուեցան ու Հայրենիքի սէրը անոնց
վրայ գեղեցիկ գոյներով պատմուսաններ
ձգեց։ Յեղը այդ աւազանէն ներս նայած
պահուն, հոն ինքզինքը միայն տեսաւ, այն-
քան հարազատ, ինչպէս իրական Հայելին
դինքը դիտողին համար։

Իրարու բնական յալորդներ եղող դարե-
րը աւելի խորացուցին աւազանը եւ զայն
ընդարձակեցին, այնքան որ ցեղը իր բովան-
դակ անցեալովը կարենար պարունակուիլ
անոր մէջ, եւ ինչ որ Հայրենիքի յատուկ
էր, դիւցազնութիւն, գեղարուեստ եւ գրա-
կանութիւն, դուրս չմնացին անոր նախուն
շրջապատէն։ Հակառակ Հայութեան ան-
հնարին տառապանքին, մղուած անհաւասար
կռիւներուն, դիւցազնական գմայլելի ոգու-
րումներուն եւ համոզուած ու քրքրած նա-
հատակութեանը այս ցեղին, ազգային բոլոր
մաքրափայլ աւանդներուն, սրբութեանց եւ
նուիրական նշխարներու շտեմարան այս ան-
յատակ աւազանը Հայ Համատարած եղեռնի